

ÇORUM TARİHİ COĞRAFYASINA KATKI: KARAHİSAR-I DEMİRLİ NAHİYESİ'NDE NÜFUS VE YERLEŞİM

Hakan YAZAR*
Mehmet Ali BOZKUŞ**

ÖZ

Osmanlı idari taksimatında Çorum Sancağına bağlı bir nahie konumundaki Karahisar-ı Demirli bugün terk edilmiş bir yerleşim alanıdır. Nahiyenin merkezi günümüzde Çorum'un merkez köylerinden Kalehisar yakınlarında yer almakta olup, söz konusu yerleşim yerine ait bina kalıntıları Kalehisar ve Mahmudiye Köyleri civarında halen gözlemlenebilmektedir. Karahisar-ı Demirli Nahiyesinin kapladığı idari alan ise bahsi geçen iki köy ile sınırlı olmayıp, onlarca köyü ve mezrayı kapsamaktaydı. Bahsi geçen köyler ve mezarların bir kısmı zaman içerisinde yok olurken bazıları ise günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Günümüzde Çorum, Alaca, Sungurlu, Boğazkale ve Uğurludağ ilçelerine bağlı olarak yaşamaya devam eden bu köyler Osmanlı döneminde Karahisar-ı Demirli Nahiyesinin bir parçası konumundaydılar.

Yapılacak çalışma kapsamında ilk olarak Karahisar-ı Demirli'nin Selçuklu ve Beylikler dönemindeki önemi, devrin kaynakları çerçevesinde ele alınacaktır. Ayrıca nahiyenin isminin tarihsel kökeni açıklanacaktır. Daha sonra nahiyenin kapsadığı idari alan, Osmanlıların vergi gelirlerini hesaplamak ve kayda geçirmek için belirli aralıklarla tuttıkları tahrir defteri adı verilen bir çeşit nüfus ve arazi sayımlarından hareketle ortaya konulacaktır. Bu bağlamda ilgili nahiyenin günümüze ulaşan üç adet mufassal tahrir defteri incelenecektir. Fatih Sultan Mehmed, Kanuni Sultan Süleyman ve III. Murad'ın ilk saltanat yıllarında tutulan mufassal defterlerden hareketle Karahisar-ı Demirli Nahiyesinin tarihsel coğrafyası ortaya konulduktan sonra; 1455-1576 yılları arasındaki dönemde bölgedeki nüfus ve yerleşim özellikleri ele alınacaktır. Bu bağlamda çalışmaya konu olan yaklaşık 120 yıllık dönemde Karahisar-ı Demirli'de köylerin ve mezarların gelişimi hakkında kapsamlı açıklamalarda bulunulup nahie merkezi ve kırsal yerleşimlerdeki yaklaşık nüfus hesaplanacaktır. Ayrıca tahrir defterlerindeki kayıtlardan hareketle nahiyede yerleşen boylar, cemaat ve aşiretlerin kimler olduğundan bahsedilecektir. Son olarak, Karahisar-ı Demirli Nahiyesindeki nüfus miktarı ve nüfus hareketleri aynı dönemdeki Çorum Sancağının merkez nahiyesi ile mukayese edilecektir. Bu suretle Karahisar-ı Demirli'nin ele alınan dönemdeki içtimai ve iktisadi durumu incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu, Osmanlı, Nüfus, İskân, Çorum.

CONTRIBUTION TO THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF ÇORUM: POPULATION AND SETTLEMENT IN THE KARAHİSAR-I DEMİRLİ DISTRICT

ABSTRACT

Karahisar-ı Demirli, which was a district attached to the Çorum Sanjak in the administrative division of the Ottoman Empire, is an area of settlement that has not survived to the present day. The center of the district is currently located near Kalehisar, one of the central villages of Çorum, and the ruins of buildings belonging to this settlement can still be observed in the vicinity of Kalehisar and Mahmudiye Villages. The administrative area covered by the Karahisar-ı Demirli District was not limited to the aforementioned two villages but encompassed dozens of villages and ham-

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 09.05.2024; Yayına Kabul Tarihi: 11.06.2024

* Arş. Gör. Dr. Hakan Yazar, Hitit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ÇORUM,
ORCID ID: 0000-0002-8156-1154, E-posta: hakanyazar@hitit.edu.tr

** Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali Bozkuş, Hitit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ÇORUM,
ORCID ID: 0000-0002-7164-5768, E-posta: malibozkus@hitit.edu.tr

lets. While some of these villages and hamlets disappeared over time, others have persisted until today. These villages, which continue to exist under the jurisdiction of Çorum, Alaca, Sungurlu, Boğazkale, and Uğurludağ districts, were part of the Karahisar-ı Demirli during the Ottoman period.

Within the scope of the study to be conducted, first of all, the importance of Karahisar-ı Demirli, a district that has not survived to the present day, during the Seljuk and principalities period will be considered within the framework of the medieval resources. In addition, the origin of the name of the district will be explained. Then, the administrative area covered by Karahisar-ı Demirli will be elucidated based on a kind of population and land census called "tahrir" registers, which the Ottomans periodically kept to calculate and record tax revenues. In this context, three detailed *tahrir* registers that have survived to the present day related to the relevant district will be examined. After revealing the historical geography of the Karahisar-ı Demirli District based on the detailed registers kept during the early reigns of Mehmed the Conqueror, Süleyman the Magnificent, and Murad III, the population and settlement characteristics in the region between 1455 and 1576 will be discussed. In this context, comprehensive explanations will be provided regarding the development of villages and hamlets in Karahisar-ı Demirli over the approximately 120-year period under study, and the approximate population in the district's centre and rural settlements will be calculated. Additionally, based on the records in the tahrir registers, the tribes, communities, and clans settled in the district will be discussed. Finally, the population size and population movements in the Karahisar-ı Demirli District will be compared with the central district of the Çorum Sanjak during the same period. Thus, the social and economic situation of Karahisar-ı Demirli during the period under consideration will be examined.

Keywords: Seljuqs, Ottoman, Population, Settlement, Çorum.

Giriş

Anadolu'da ve Rumeli'de yaklaşık 30 civarında Karahisar ismini taşıyan yerleşim yeri bulunmaktadır. Söz konusu hisarların ortak özelliği genellikle ulaşılması güç tepelerde kurulmuş kaleler olmaları ve yakınlarında yerleşim yerleri bulunmasıdır. Tepelerin genellikle koyu renkli bazalt ya da trakit lavlardan oluşması, söz konusu yerleşim yerlerinin *Karahisar* adıyla anılmasına sebebiyet verirken, çok sayıda aynı ismi taşıyan yerleşim yerinin bulunması dolayısıyla Karahisarların çoğunun başında veya sonunda ayırt edici bir kelime ilavesi yer almaktadır (Tuncel, 2001: s.416; Özcan, 2007: s.89). Bu bağlamda Çorum'un güney-batısında yer alan Karahisar'ın, kale yakınlarında yer alan ve bölgedeki önemli zaviyelerden birisi olan Demir Ziyaret-i Zaviyesi ve zaviyenin içerisinde bulunduğu Demirşeyh Köyü'ne atfen Karahisar-ı Demirli/Demürlü veya Demirli Karahisar adlarıyla anılmış olması muhtemeldir. Bununla birlikte söz konusu zaviyenin hangi tarihte ortaya çıktığını tarih kaynaklarından tespit etmek mevcut vesikalar ışığında güçtür. Ancak burada Gelibolulu Mustafa Âlî'nin söz konusu zaviyenin kuruluşuna dair anlattığı hikâyeye yer vermek gerekmektedir. Gelibolulu Mustafa Âlî en eski Danişmendname nüshalarından biri olan ve Tokat Kalesi Dizdarı Arif Âlî tarafından 1360'da kaleme alınan nüshadan hareketle Mirkâtü'l-Cihâd adlı eserini yazmıştır. Gelibolulu Mustafa Âlî Danişmendname'ye mümkün oldukça sadık kalırken eseri sadece dil ve tertip bakımından değiştirmiştir. Dolayısıyla Danişmendname'nin konularına ve içeriğine müdahil olmamıştır. Danişmendname'den hareketle onun verdiği bilgiler ilk defa bu çalışmada ele alınmaktadır. Bu bilgiler Karahisar-ı Demirli nahiyesinin tarihi için oldukça önemli olmakla birlikte menkıbevi mahiyette olduğu için bir takım şüphelere de mahal vermektedir.

16. yüzyılın sonlarında bir müddet Çorum'da bulunan ve bölgeyi yakından tanıyan Gelibolulu Mustafa Âlî, Mirkâtü'l-Cihâd adlı eserinde Karahisar'ın tarihini açıklamaktadır. Buna göre; Demirli Karahisar'ın namı Sasil'dir ve daha çok Kala-i Selasil (Zincirli) adıyla bilinir. Gelibolulu'ya göre Kala-i Selasil'de, Ankara (Mamuriye) Beyi'nin kızı Gülnuş Banu isimli Hristiyan bir prenses yaşamaktaydı. Gülnuş Banu, Kala-i Selasil'den Ankara'ya göçmekteyken Melik Danişmend'in emirleri tarafından kaçırılmış ve sonrasında Melik Danişmend ile evlenerek Müslüman olmuştur. Anlatıya göre, bundan sonra Budaközü ile Çorum mabeyninde olan, güzide ve

dayanıklı Kala-i Selasil Melik Danişmend'in bahadurlarından Kara Tona tarafından ele geçirilmek istenmiştir. Gelibolulu Mustafa Âlî, kalenin ne denli müstahkem olduğunu aşağıdaki dizelele ifade etmektedir:

Vakı'a olmuşıdı ol kal'a - Gayetile bülend ü mürtefa
Şehir anun sayesinde rahatda - Tuyulur her yanın sıyanetde
Dik gelüridi guzata burcı anun - Sanki pür-gevher idi dürci anun
Silsileyile şehan evayilde - Sığınurmuş kamu Selasil'de
Olmağıla o kal'a müstahkem - İtikad eylenüp ana muhkem
İdüp anunla def'i vehm ü gezend - Cümle olmuş Selasil'e dil-bend.

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Mirkâtü'l-Cihâd'da anlattığına göre kale ele geçirilmek için Kara Tona tarafından uzun süre kuşatılmış, çok fazla kayıp verilmiş ve nihayetinde kuşatma başarısız olmuştur. Daha sonra gazilerden Yunus Şeyh namında birisi bir gece baskını düzenleyerek kaleyi ele geçirmek istese de yine başarısız olmuş ve yine çok zayıat vermiştir. Kaleden çekilirken de silah ve harp aletleri düşman eline geçmesin diye kale dışarısındaki arazide hepsini bir araya toplayıp ateşe vermişlerdir. Anlatıya göre; işte bu ateş neticesinde yanan silahlardan kalanlar bir seng-i ahenin'e yani demir gibi bir taşla dönüşmüştür ve uzun yıllar arazide kimsenin göremeyeceği şekilde gizli kalmıştır. Zamanla kale Türk hâkimiyetine geçtikten sonra bir *merd-i aziz* olarak nitelenen Emre nam çoban bölgede koyununu kaybetmiş avare dolanırken birden koyununun bir demiri yaladığını görmüş ve gazilerden kalan demiri fark etmiştir. Sonrasında bu demiri çıkarmak için çok uğraşsalar da bir fayda elde edememişlerdir. Bunun üzerine buraya bir zaviye ve ziyaretgâh bünyâd edip tevliyet ve meşihatı Sultan II. Bayezid tarafından Aziz Emre ve evladına tasarruf edilmiştir. Böylece Demir Ziyareti vakfı kurulmuştur. Bu nedenle Kala-i Selasil de Karahisar-ı Demirli olmuştur. Ayrıca bugün dahi bölgenin fethine girişen Kara Tona'nın adına nispetle Karahisar-ı Demirli yakınında Kara Dona Köyü bulunmaktadır (Gelibolulu Mustafa Âlî, s. 63, 247-251). Gelibolulu Mustafa Âlî'nin anlatısı büyük ölçüde menkıbevi bir tarzdadır ve tarihsel olarak birtakım hatalar içermektedir. Ancak bölgeyi iyi bilen bir Osmanlı âlim ve bürokratinin aktardığı bu anlatı, nahiyenin isminin tarihsel kökenine yaptığı vurgu dolayısıyla önem taşımaktadır. Ayrıca Âlî'nin, bölgeden elde ettiği bilgileri de derlediği ve eserine özellikle bu bölümde eklemeler yaptığı anlaşılmaktadır.

Kale-i Selasil'e değinmek gerekirse; dönemin kaynaklarında Selasil (Zincirli) olarak anılan bir diğer kale Ankara Kalesi'dir. Örneğin, Evliya Çelebi, "Selasil yurdu, havalesiz dayanıklı hisar, sağlam Ankara kalesi" demektedir ve "Tarih-i Tuhfe'de (Ankara Kalesi) Selasil Kalesi diye yazılmıştır" demiştir (Evliya Çelebi, 2, s. 286-287). Yine Hz. Ali'nin cenklerinin anlatıldığı eserlerde de Selasil Kalesi geçmektedir. Fakat buradaki kaleler Suriye veya Irak'taki bölgelere atıflar yapmaktadır (Kaya, 1998, s. 90). Neşri ve Hoca Sadeddin Efendi de, eserlerinde Selasil kalesinden bahsetmektedirler. Sultan Mehmed Çelebi'nin Savcıoğlu Ali ve Doyuran Bey gibi bölgedeki Tatar beyleri ile olan mücadelesi izah edilirken Selasil Kalesinden bahsedilmiştir. Buna göre Doyuran Bey'in isyanından sonra Çelebi Mehmet bölgeye asker sevk etmiş ve isyan bastırıldıktan sonra yakalanan herkes zincir vurularak Ankara yöresindeki Selasil Kalesine hapsedilmiştir (Neşri, s. 194; Hoca Sadeddin s. 29; Yağlı, 2022, s. 70). Görüldüğü üzere diğer kaynaklar, Selasil Kalesini Ankara yakınlarında konumlandırmakla birlikte Gelibolulu Mustafa Âlî'nin anlatısı hatalar içerse de Karahisar-ı Demirli isminin tarihsel kökenini açıklaması hasebiyle önemlidir.

Orta Çağ sonlarında Karahisar-ı Demirli'yi tarihsel olarak ele aldığımızda kalenin taşıdığı önem daha iyi anlaşılacaktır. Karahisar-ı Demirli'nin Selçuklular devrinde ekonomik açıdan gelişkin bir şehir olmanın yanı sıra askerî ve stratejik açılardan da önemli bir yerleşim yeri olduğu anlaşılmaktadır. Kasaba çevresinde çıkan zengin sikke buluntuları ile çeşitli yapı kalıntıları, şehrin Orta Çağ'daki ticari öneminin yanı sıra dini ve askerî karakterine ışık tutmaktadır (Bittel, 1955, s. 33-41). Karahisar-ı Demirli'nin bilhassa XIII. ve XIV. yüzyıllarda askerî karakterinin ön plana çıkan bir yerleşim olduğu vekayinâmelerdeki atıflardan anlaşılmaktadır. Nitekim bu dönemde Çorum şehri sonraki tarihlerde kazanacağı önemden uzak ve daha az gelişkin bir yerleşim yeri konumundaydı. 1306 tarihli Çorum Ulu Camii Minberii Karahisar-ı Demirli'de yıkılan bir camiiden getirilmiştir. Sanat tarihi açısından Türklerin ağaç işçiliğinin önemli örneklerinden biri olan bu eserin Çorum'a Karahisar-ı Demirli'den getirildiği rivayetleri tarihsel olarak uygun düşmekle birlikte Karahisar'ın geç ortaçağlarda gelişmiş bir yerleşim yeri olduğunu göstermesi açısından önemlidir (Karamağaralı, 1965: 120). Bununla birlikte 1835-1842 tarihleri arasında Anadolu'da incelemeler yapan ve bunları yayımlayan William J. Hamilton, Çorum'da kalede kullanılan taşların ve sütunların da Yozgat yolu üzerindeki terkedilmiş Karahisar'dan getirildiğini Çorum halkından işitmiştir. Bu nedenle de bu önemli kenti araştırmaya girişmiştir. Çorum'dan sonraki geçtiği ilk yer Karahisar-ı Demirli olacaktır. Hamilton, geçmişte büyük güce ve öneme sahip olduğunu belirttiği kentteki terkedilmiş yapıların muhtemel Türk yapısı olduğunu belirttikten sonra yolculuğuna Alacahöyük istikametinde devam etmiştir (Hamilton, 2013, s. 290-292).

Bölgedeki en güçlü ve geniş hisarın Karahisar'da bulunması buranın askerî ve idari önemini artırmaktaydı. Selçukluların, Köseadağ Savaşını (1243) takip eden süreçte zamanla Moğol tahakkümüne girmesiyle bölgenin de Moğol hâkimiyetine girdiği görülmektedir. Osmanlı hâkimiyetine kadar Karahisar-ı Demirli, İlhanlılar ve Kadı Burhaneddin gibi önemli kuvvetlerin elinde kalacaktır. İlhanlılar döneminde özellikle Delice bölgesinin kışlak olarak kullanılmasıyla Karahisar-ı Demirli de Moğolların çeşitli sebeplerle kullandığı bir merkez haline gelmiştir. Bu hususta 1276 yılında Hatiroğlu Şerefeddin Moğol yönetimine başkaldırmış ancak başarısız olup yakalandığında Delice Kışlağına getirilerek İlhanlılar tarafından yargılanmıştır (Aksarayî, s.83). II. Gıyaseddin Mesud'un üçüncü saltanat döneminin başında kardeşi Melik isyan ettiğinde ilk olarak Burgulu (Uluborlu) Kalesine gitmiş sonrasında Kastamonu emirleri ile konuşarak çevreye zarar vermeye başlamıştır. Bu isyanı Timurtaş'ın da devreye girmesiyle bastırılmıştır. Fakat sonra tekrar halka zarar vermeye başlayınca Geyhatu Han'a şikâyet edilmiştir. O da bu olayı çözmesi için Baltu'yu görevlendirmiştir. Üzerine ordu gönderilince Melik, Karahisar-ı Demirli'ye kaçmıştır. Burada kısıtılan Melik, II. Gıyaseddin Mesud'un çağnigiri Seyfeddin Sungur tarafından kaleden indirilip ve demire bağlanarak esir edilse de Moğol komutan Baltu onu affedererek kızını ona vermiştir (Anonim Selçuknâme, s. 67-68). Hemen akabinde de Geyhatu ölmüş nihayetinde yerine Gazan Han geçmiştir. İlhanlı emirlerinden Tugaçar ise Gazan Han'ın tahta çıktığı ilk yıllarda (1295) yönetime muhalefet etmiş ve Delice Kışlağına çekilerek Karahisar-ı Demirli'ye yerleşmiştir (Aksarayî, s.153-154). Bu süreçte şehre Mevlevilerin de yerleştiği görülmektedir. Nitekim Mevlana'nın müridlerinden olan ve Sultan Veled'in sevgisini kazanan derviş Şeyh Muhammed Selmastî'nin Karahisar-ı Demirli'de gömülü olduğu bilgisi Menakıbu'l-Arifin'de kaydedilmiştir (Eflâkî, s. 603-604).

Geç ortaçağ kroniklerinde sıkça bahsedilen ve Moğollar tarafından meskûn olunan Delice kışlak geniş bir coğrafi alanı kapsayan bir yer adı olmakla birlikte bölgedeki en güçlü kale-

nin Karahisar olması, söz konusu kışlağın merkezinin Karahisar-ı Demirli olduğunu düşündürmektedir. Karahisar-ı Demirli'nin de içerisinde yer aldığı bölge kaynaklarda kimi zaman Danişmendiye Vilayeti olarak da adlandırılmaktaydı. Söz konusu bölgenin Moğollar zamanında yoğun bir şekilde kullanıldığı vekayinamelerden anlaşılmaktadır. İlhanlılar sonrasında bölgenin yönetimi bir müddet Eretnalılar ve diğer yerel beyliklerde kaldıktan sonra Kadı Burhaneddin'e geçmiştir. Kadı Burhaneddin, Karahisar Kalesini 1386 yılında muhtemelen savaşmadan teslim almıştır (Esterâbâdî, s. 309-310). Kısa süre sonra bölgede Osmanlıların nüfuzunun artmasıyla Osmanlılarla karşı karşıya kalan Kadı Burhaneddin, 1393 yılında Çorumlu Ovası ve Kırkdilim'de cereyan eden muharebelerde Osmanlıları yenilgiye uğratsa da bir süre sonra bölgenin egemenliği Osmanlılara geçmiştir. Bu süreçte ve sonrasında muhtemelen bölgeye Moğol kabilelerinin de yerleştiği anlaşılmaktadır ve bölgede Türkmenlere ilave olarak çok sayıda Moğol kabilesi de yaşamaya devam etmiştir. Buradaki Moğol bakiyelerinin varlıkları ise Fetret devrini müteakip büyük ölçüde azalmıştır. Sultan I. Mehmed, H. 822/M.1419'da Samsun kalesini ele geçirip, Bursa'ya dönerken İskilip'e uğramıştır. Burada Tatarlarla karşılaşınca bunların önemli bir kısmını seferlerine asker vermedikleri için Filibe'ye göç ettirmiştir (Neşri, s. 230-231; Âşıkpaşazâde, s. 120-121).

Osmanlı egemenliği sırasında bir iç şehre dönüşen Karahisar, askerî önemini yitirmiş ve zamanla kale ve çevresindeki yerleşim büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Karahisar-ı Demirli kasabası, günümüzde geç Ortaçağdaki ihtişamlı günlerinin çok uzağında olup harabelerden ibaret bir bölge görünümündedir. Söz konusu yerleşimden günümüze büyük ölçüde yapı temelleri ve kalenin yanı sıra han, hamam, medrese gibi birkaç binaya ait kalıntılar ulaşabilmiştir. Bunun temel nedeni nahiyenin terkedilmesinin ardından çevredeki yerleşim yerlerinden insanların gelerek yapılardan taşları söküp yeni inşa ettikleri binalarda kullanmalarıdır. Nitekim 1840'lı yıllarda bölgeyi ziyaret eden İngiliz Seyyah ve Arkeolog William J. Hamilton, Karahisar'daki binalardan taşların sökülerek öküz arabaları ile Çorum'a taşındığını ifade etmektedir. Bununla birlikte Karahisar-ı Demirli çevresindeki kırsal yerleşimlerin önemli bir kısmı günümüze kadar varlıklarını sürdürmüştür. Ayrıca bölgedeki çok sayıda mezranın ilerleyen yıllarda büyüyecek köye dönüştüğü gözlenmektedir. Ancak Karahisar-ı Demirli'nin önemini yitirerek metruk bir yerleşim yerine dönüşmesi süreci incelenmeye muhtaçtır.

Karahisar-ı Demirli Nahiyesinde Nüfus ve Yerleşim

Karahisar-ı Demirli Nahiyesinin merkezi günümüzde Çorum- Sungurlu karayolunun 5 kilometre güneyi, Alacahöyük ören yerinin 6 kilometre kuzeyinde, Çorum merkez köylerinden Kalehisar ve Mahmudiye Köyleri civarında yer almaktadır.

1456, 1522 ve 1576 yılı tahrirlerine göre Karahisar-ı Demirli nahiye merkezinde Kadı ve Kazancılar adlarını taşıyan iki mahalle bulunmaktadır. Söz konusu mahallelerde 1456 yılında toplam 130 vergi neferi yaşamaktaydı.¹ Nahiyede bu tarihte ayrıca 15 vergiden muaf kimsenin yanı sıra toplam 12 kale müstahfızanı bulunuyordu. Karahisar-ı Demirli Nahiyesindeki vergi neferlerinin sayısı 1522 yılında yaklaşık %44'lük bir artışla 187'ye çıkmıştı. Bölgedeki

¹ Tahrir defterleri toplam nüfusu açığa çıkarmak amacıyla kaleme alınan nüfus defterleri hüviyetinde olmayıp bu defterlere yalnızca vergi vermekle yükümlü hane reislerinin isimleri kaydedilirdi. Söz konusu hanelerin toplam nüfusunun kaç olabileceğine dair tartışmaların detayına burada girilmeyecektir. Bunun yerine yaklaşık nüfusu hesaplamak için vergi hanelerinin toplamı ortalama aile büyüklüğünü yansıtabilecek bir değer olan dört sayısı ile çarpılacaktır.

Çorum Tarihi Coğrafyasına Katkı: Karahisar-ı Demirli Nahiyesi'nde Nüfus ve Yerleşim

yerleşimlerin önemli bir nüfus artışına sahne olduğu 16. yüzyılda ise çoğu yerleşim yeri ile ters bir görünüm arz ederek nüfusunda ciddi bir azalma yaşanmıştı. Buna göre 1522 yılında 187 vergi neferinin bulunduğu nahiyeye merkezinde 1577 yılına gelindiğinde yalnızca 116 vergi neferi kayıtlıydı. İki tahrir arasında geçen yaklaşık 55 yılda nahiyedeki vergi neferleri %38'lik bir azalma göstermiş ve toplam nüfus muhtemelen 1456 yılının altına düşmüştü. Nahiyeye merkezinde nüfusun ciddi derecede azalmasına rağmen 1577 yılına gelindiğinde Karahisar-ı Demirli halen bir şehir statüsündeydi. Zira Osmanlı kaynakları şehri "Cuma kılınan ve Pazar kurulan yer" (Ergenç, 1981, s.1265) şeklinde tarif etmekte olup Karahisar-ı Demirli bu tanıma uymaktaydı. 1577 yılında şehrin camisinde görev yapan beratlı bir müezzin bulunmakta ve ayrıca yılda 300 akçe pazar vergisi alınmaktaydı. Nahiyeye merkezinden bu tarihte toplanan tarımsal ürün vergileri ve pazar resminin toplamı 13.000 akçe iken şehirde bulunan boyahänenin vergisininin 1.000 akçe olması kasabadaki en önemli iş kolunun boyahane olduğuna işaret etmektedir. Yıllık 1.000 akçenin ise Vaşak postu bedeli olarak ödeniyor olması bölgedeki yaban hayatının canlılığına işaret etmektedir.

Tablo 1. Karahisar-ı Demirli Kasabasında Nüfus 1456-1577

Tarih	Mahalle	Nefer (Hane)	Toplam	Nüfus (Kişi)	Değişim (Yüzde %)
1455-56	Kadı Kazancılar	63 69	132	132x4=528	
1521-22	Kadı Kazancılar	74 113	187	187x4= 748	+ 43,8
1576-77	Kadı Kazancılar	85 31	116	116x4= 464	- 37,96

Karahisar-ı Demirli kasabasının nüfusunu aynı tarihlerde Çorum Sancağının merkez kasabası ve çeşitli kazalarıyla kıyaslamak söz konusu kasabanın boyutunu anlamlandırmak açısından önem taşımaktadır. 1456-1577 yılları arasında Çorum Sancağının merkez kazasındaki nüfus büyük bir artış göstermişti. Buna göre Çorumlu kasabasında 1456 yılında şehir merkezindeki 7 mahallede 438 hane (yaklaşık 1752 kişi) ikamet ediyorken 1522 yılında mahalle sayısı 31'e, söz konusu mahallelerdeki hane sayısı ise 1343'e (yaklaşık 5.372 kişi) yükselmişti. Şehir merkezi sonraki yıllarda da genişlemeye devam etmişti. 1577 yılı tahrir kayıtlarına göre kasabadaki mahalle sayısı 49'a yükselirken söz konusu mahallelerde 3009 hane (yaklaşık 12.036 kişi) ikamet ediyordu. Bu durum Çorumlu kasabasının nüfusunun 1455 yılından 1577'ye kadar yaklaşık yedi kat arttığına işaret etmektedir.

Tablo 2. Çorumlu Kasabası'nda Kentsel Nüfus 1456-1577 (Yazar, 2016: 1093)

Tarih	Mahalle	Nefer	Mücerred	Nüfus (Kişi)	Değişim (Yüzde %)
1456	7	438	?	438x4=1752	
1522	31	1343	432	1343x4= 5372	+206
1577	49	3009	1226	3009x4= 12036	+124

1522 ile 1577 yılları arasında Çorum Sancağının en büyük iki kazası olan İskilip ve Osmancık'taki nüfus artışı da Çorumlu kasabası ile benzer niteliktedir. Buna göre 1522 yılında Osmancık kasabasında 412 vergi neferi varken, 1577 yılında 802 nefer bulunuyordu. Benzer şekilde İskilip kazasının şehir merkezinde vergi nüfusu da 591'den 1133'e yükselmiştir (Öz, 1991, s.16). Her iki kasabadaki nüfusun 16. yüzyıl ortalarında yaklaşık iki kat artmış olduğunu gösteren tahrir kayıtlarına karşın aynı tarihlerde Karahisar-ı Demirli kasabasının nüfusunda

kayda değer bir değişme yaşanmamış olması söz konusu dönemde Karahisar'ın önemini yitirdiğine işaret etmektedir. Bununla birlikte Karahisar-ı Demirli çevresindeki kırsal yerleşimlerin önemli bir kısmı günümüze kadar varlıklarını sürdürürmüştür. Ayrıca bölgedeki çok sayıda mezranın ilerleyen yıllarda büyüyerek köye dönüştüğü gözlenmektedir. Bu bağlamda söz konusu kırsal yerleşimlerin gelişim sürecini yakından incelemek bölgenin tarihi coğrafyası açısından önemlidir.

Karahisar-ı Demirli'de Kırsal Nüfus: Divanlar, Köyler, Mezralar, Yaylak ve Kışlaklar

Karahisar-ı Demirli Nahiye merkezinin büyük bir şehir görüntüsünde olmaması dolayısıyla nahiyedeki nüfusun büyük kısmının kırsal yerleşimlerde ikamet ettiğini söylemek mümkündür. Karahisar-ı Demirli Nahiyesine bağlı çok sayıda köy ve mezra ile yaylak ve kışlak bulunmaktaydı. Yine aynı sebepten ötürü halkın geçimini başlıca tarım ve hayvancılıktan sağladığı ifade edilmelidir.

Mad 354 numaralı mufassal tahrir defterine göre, 1456 yılında Karahisar-ı Demirli Nahiyesinde kasaba merkezindeki iki mahalle dışında yaklaşık 28 köy ve 12'si harap toplam 21 mezra ile iki çiftlik ve çeşitli zaviyeler kayıtlıdır. Nahiye'de ayrıca Afşar, Azeb, Bayır, İnalözü, Kaltak ve Yamadı, isimlerini taşıyan *divanlar* bulunmaktadır. Bölgede yerleşik boyların yanı sıra at yetiştiriciliğiyle ilgili bazı bazı terimlerden isimlerini alan *divanların* kökeni Selçuklu ve Beylikler devirlerine kadar uzamaktadır (Baykara, 1990, s.86; Bulduk, 1991, s.29). Divanlar, Çorum'un dışında Bolu, Çankırı, Amasya, Canik ve Ordu gibi Karadeniz ve İç Anadolu Bölgelerinde de bulunmaktadır. Anadolu Selçuklularında "köy öncesi bir iskân şekli" olarak tanımlanan divanlarda bölükbaşılardan bulunması bu idari terimin Türkmen Oğuz boylarının iskân edilmesiyle ilgili olduğunu düşündürmektedir. Çorum bölgesindeki divanların bir kısmının isimlerinin boyların adını taşıması, bir kısmının ise Anadolu'nun fethi sırasında bölgede bulunan yönetici ailelerin isimlerini taşıması söz konusu idari birimin bölgedeki iskân faaliyetleriyle alakalı olduğunu düşündürmektedir (Öz, 1999, s.29; Yazar, 2016, s. 1098).

1456 tarihli tahrir defterinin içerisinde çok sayıda Türkmen- Moğol aşiret ve cemaatinin kayıtlı olması bölgedeki iskân faaliyetinin bu tarihte henüz tamamlanmamış olduğuna işaret etmektedir. Bu durum ayrıca yerleşik yaşama geçmiş olan kimselerin de yine başlıca Türkmen ve Moğol cemaatlerinden mürekkep olduğunu göstermektedir. Divanlar hakkında üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise bunların zaman içerisinde büyüyen çeşitli nahiyelerin merkezi olabileceği gibi önemlerini yitirerek köy veya mezralara dönüşmesi veya tamamen ortadan kalkabilecekleriyle alakalıdır. 1430'lu yıllarda Çorum'un kuzeyinde, Kızılırmak civarındaki Sakız Divanı'nda ikamet eden bir kadının bulunması ve reayanın hukuki işlemlerini yürütmesi bahsi geçen divanın bu tarihte önemli bir yerleşim yeri olduğuna işaret etmektedir (Köseoğlu, 1939, s.7). Sakız Divanı sonraki tahrir defterlerinde de varlığını sürdürmekle birlikte önemli bir yerleşim yeri olma vasfını koruyamamıştır.

1456 yılında Karahisar-ı Demirli Nahiyesinde bulunan köyler, mezralar ve çiftliklerin bir kısmına sonraki tahrir defterinde rastlanmıyor oluşu bu yerleşim yerlerinin isimlerinin değişmesiyle veya ortadan kaybolmalarıyla alakalıdır. Nitekim *mezra*, Arapça'da "ekilen yer, tarla" anlamlarına gelmekte olup genellikle daimi ikamet edilen yerler olmayıp daha çok ekinlik olarak kullanılan küçük toprak parçalarını niteleyen bir terimdir (Şahin, 2004, s.546). Bu yönüyle

Çorum Tarihi Coğrafyasına Katkı: Karahisar-ı Demirli Nahiyesi'nde Nüfus ve Yerleşim

köy altı yerleşim birimi olarak nitelenebilecek mezralar köylerin çevresinde bazen birkaç hanenin ikamet ettiği bazense yalnızca tarımsal amaçla kullanılan alanlardı. Ziraat amacıyla kullanılan mezraların dışında bilhassa konargöçerler tarafından kışlak olarak da kullanılan mezralar da bulunmaktaydı. Karahisar-ı Demirli çevresinde çok sayıda konargöçer cemaatin yaşaması dolayısıyla mezralar ve köyler dışında yaylak ve kışlak olarak adlandırılan pek çok yerleşim yeri vardı. Söz konusu yaylak ve kışlakların 1522 ve 1577 tahrirlerinde sayılarının artması Türkmenlerin büyük ölçüde yerleşik yaşama geçtiklerine işaret etmektedir. Ayrıca bu tarihte kazanın idari sınırlarının genişlemesi dolayısıyla Karahisar'a bağlanan çok sayıda yeni yerleşim yeri bulunmaktadır. Aşağıdaki tabloda 1456 yılında Karahisar-ı Demirli'ye bağlı olan kırsal yerleşimler ile bu yerleşimlerin sonraki tarihlerdeki gelişimi ve dönüşümleri listelenmiştir.

Tablo 3. 1456 Yılında Karahisar-ı Demirli'deki Kırsal Yerleşimler, Nüfusları ve Sonraki Gelişimleri (Neferen)

Sıra	Köy/ Mezra	1456	1522	1577	Günümüz
1	Karye-i Zaviye-i Şeyh Deniz / Deniz Hacı	24	18	41	Denizköy, Çorum
2	Karye-i Kızıl Viran	36	78	276	Uğurludağ (İlçe Merkezi)
3	Karye-i Sunkatay	9	15		
4	Karye-i Kızılköy	3	?	?	
5	Karye-i Kızkarası? / Demür Kızılçık?	9	25	?	Kızağılı?, Uğurludağ
6	Mezra-i Büged (Afşar Divanı)	3	?	?	
7	Karye-i Kızıoğlu	22	51	88	
8	Karye-i Acemi	44	36	83	
9	Karye-i Mikade (Çıkrıkçı)	19	39	108	
10	Karye-i Çıkrıklı (Azeb Divanı)	4	?	?	
11	Karye-i Çeltük	-	40	92	Eskiçelttek, Uğurludağ
12	Karye-i Delüler [Viranı]	14	48	75	Kınıklililer, Çorum
13	Karye-i ...Çar? (Avşar Divanı)	7	?	?	
14	Karye-i Yuva (Afşar Divanı)	4	9	Köy	
15	Karye-i Kadı?	12	X	X	
16	Karye-i Saru Kamuş (Divan-ı Kaltak)	48	73	137	Kamışlı, Sungurlu
17	Karye-i Çaruk Kutbul	11	12	29	Çaltıcak (?), Çorum
18	Karye-i Uçluköy	11	?	?	
19	Karye-i Gördük / Kürdük	19	26	62	Gökdere (?), Çorum
20	Mezra-i Bin Kavak (Divan-ı Afşar) / Belkavak	-	15 (Köy)	50	Uçutlar, Uğurludağ
21	Mezra-i Ahurcuk (Divan-ı Afşar)	Mezra	Mezra	X	
22	Karye-i Balcu Ahi	Mezra	?	?	
23	Mezra-i Yılgun Ovacığı (Bayır Divanı)	4	53 (Köy)	171	Mislerovacığı, Çorum
24	Karye-i Seyfele Çat	30	60	116	Seyfe, Çorum
25	Mezra-i Karabayır (Tabi-i Seyfele)	Mezra	Mezra	Mezra	Karabayır, Çorum
26	Mezra-i Abdalbodu	14	12	41	Yenihayat, Çorum
27	Mezra-i Ağcaviran	Mezra	Mezra	Mezra	
28	Mezra-i Koca Ağılı	Mezra	Mezra	Mezra	
29	Karye-i Sapakol-ı Seyfele	36	59	136	Sapa, Çorum
30	Çiftlik-i Suri	4	X	X	
31	Karye-i Kozluköy	20	31	95	Tarhankozlususu, Çorum

32	Divan-ı Yamadı	Mezra	Mezra	Mezra	Büyük Erikli, Uğurludağ
33	Karye-i Kilise Köy	22	54	83	
34	Karye-i Kara Bey/ Kara Murad	Mezra	17	68	Aşılıharmut (?), Uğurludağ
35	Zaviye-i Hoca Selameti der Kara Bey	4	Mezra		
36	Karye-i İncügez ma' Kuzviran	6	26	80	Eliceck/ Gülücek?, Çorum
37	Divan-ı İnalözü				
38	Karye-i İnal Özü	83	115	274	İnalözü, Çorum
39	Karye-i Akça Köy [Ağcakaya] tabi-i İnalözü	12	94		

II. Bayezid Döneminde tutulan tahrir defterinin günümüze ulaşmaması dolayısıyla Karahisar-ı Demirli çevresindeki kırsal yerleşimlerin yaşadığı dönüşümü yakından takip etmek güçtür. Yine aynı sebepten Fatih Sultan Mehmed'in saltanatının son yıllarında çok sayıda vakıf araziye timara açmasının Çorum Sancağı özelindeki yansımalarını ve hangi vakıfların neshedilerek arazilerinin timara verildiği kesin değildir. Ancak Kanuni devrinin başlarındaki tahrirden hareketle 1456 yılından 1522 senesine gelindiğinde nahiyenin idari sınırlarının kapsamlı bir biçimde değiştiği anlaşılmaktadır. Bu değişim başlıca iki başlıkta ele alınabilir. Bunlardan ilki daha önce farklı kaza ve nahiyelere bağlı olan çeşitli köy ve mezraların Karahisar-ı Demirli'ye bağlanması, ikincisi ise nahiyenin sınırları içerisinde yeni köy, mezra ve kışlak gibi yerleşimlerin ortaya çıkması şeklindedir. Ancak asıl değişim nahiyeye bu tarihte yeni bağlanan çok sayıda yeni köy, mezra, yaylak ve kışlakla alakalıdır. Öyle ki 1522 yılında nahiyedeki köy, mezra ve kışlakların toplam sayısı 250'nin üzerine yükselmiştir. Bu kırsal yerleşimlerin yalnızca 70 kadarı meskûn kalanları ziraat veya hayvancılık amacıyla kullanılmaktaydı. Tahrir defterlerinde söz konusu yerleşim yerlerinin bir kısmının Budaközü'ne bağlı olduğunu ifade eden açıklamaların yer alması, 1522 senesinde Budaközü Nahiyesinin Karahisar-ı Demirli Kazasına bağlandığını göstermektedir (BOA, 444). Bununla birlikte 1554 yılında Budaközü'nün Karahisar'dan ayrılarak Sivas'a bağlı bir kaza olarak kaydedildiği ve dolayısıyla Karahisar-ı Demirli'nin sınırlarının bir kez daha değiştiği anlaşılmaktadır (İrkiçatal, 2004, s.12).

1577 yılında Karahisar-ı Demirli'ye bağlı kırsal yerleşimlerin sayısı, 1522 yılına oranla ciddi şekilde azalma göstermiştir. İlk tarihte 250 civarında köy, mezra, yaylak ve kışlak bulunan nahiyede 1577 yılında söz konusu yerleşimlerin sayısı 150'nin altına düşmüştür. Söz konusu köy ve mezralardan yaklaşık 50'si meskûn durumdayken kalanları yalnızca ziraat ve hayvancılık amacıyla kullanılıyordu. Budaközü Nahiyesinin Karahisar-ı Demirli'den ayrılarak Sivas Sancağına eklenmiş olması söz konusu kırsal yerleşimlerin sayısının azalmasının en önemli nedenidir. Zira 1522 ile 1577 yılları arasında nahiyedeki kırsal yerleşimlerin nüfusları büyük ölçüde artış gösterme eğilimindeyken ve çeşitli mezralar büyüyerek köye evrilirken kırsal yerleşimlerinin azalması için geçerli başka bir sebep bulunmamaktadır.

Tablo 4. Karahisar-ı Demirli Nahiyesinde 1576 Yılındaki Meskûn Mahaller

No	Köy / Mezra Adı	Tarih/ Vergi Neferi Sayısı		
		1577	1522	1456
1	Mahalle-i Kadı ve Kazancılar	116	187	132
2	Mezra'a-i Çayır Han	26	4	-
3	Çiftlik-i Üveys veled-i Burhaneddin ve Tur Beyi ve Ahmed	7	7	-
4	Çiftlik-i Mehmed ve Hasan der Karye-i Kuz Viran	2	2	-
5	Zaviye-i Ahi İlyas	1	1	-
6	Zâviye-i Derviş Yakub	2	2	-
7	Zâviye-i Ahi Ahmed	2	1	-
8	Karye-i Küre Kavağı (Hâsıl ve Etrâkiyye-i Ulu Yörük ma'a niyâbet)	85	8	-
9	Karye-i Cırlavuk	116	35	-
10	Karye-i Kuz Viran ma'a İncügez	70	26	6
11	Mezra'a-i Kuz Alan	5	-	-
12	Karye-i Demür Ziyâreti	232	119	-
13	Karye-i Kanlıcı	27	11	-
14	Karye-i Acemi	83	36	44
15	Karye-i Çaruk ve Kutbul	48	12	11
16	Karye-i Nuhi Ziyâreti	58	20	-
17	Karye-i Seyfele + Mezra-i Abdal Bodu	116+76	60+12	30+14
18	Karye-i Kozlu	95	31	20
19	Karye-i Delüler Viranı	75	48	-
20	Karye-i Küplüce ma'a Hisarcık	49	10	14
21	Karye-i Sapakol	136	59	36
22	Karye-i Deniz Hacı	41	18	24
23	Mezra'a-i Doğançı Deresi (Karye-i Deniz Hacı)	3	3	-
24	Karye-i İnal Özü	274	115	83
25	Karye-i Ağca Kaya	129	94	12
26	Karye-i Kızıl Viran + Sunkatay	276+134	78+15	36+9
27	Karye-i Sorkuncuk	57	-	-
28	Karye-i Kız Oğlu	88	51	22
29	Karye-i Yılgun Ovacığı	171	53	4
30	Karye-i Araklu	20	11	-
31	Karye-i Bel Kavak	50	15	-
32	Karye-i Kilise	83	54	22
33	Karye-i Basri	4	1	-
34	Karye-i Mikade tâbi'-i Çıkrıkçılar	108	39	19
35	Karye-i Çelteç	92	40	-
36	Karye-i Karaca Kaya	37	-	-
37	Karye-i Kürdük / Güdük	62	26	19
38	Karye-i Subağı Özin	87	21	-
39	Karye-i Kara Murad	68	17	-
40	Karye-i Ahilü	58	35	-
41	Karye-i Çomar Pınarı	29	4	-
42	Karye-i Üyük (Alacahöyük)	67	18	-
43	Karye-i Saru Kamış	137	73	-

44	Mezra'a-i Göynücek	31	-	48
45	Mezra'a-i Ağca Yörük	33	15	-
46	Karye-i Köse Hasan	5	-	-
47	Karye-i Çakırkan	40	14	-
48	Mezra'a-i Kaynar	23	-	-
49	Mezra'a-i Sarvan	10	-	-
50	Mezra'a-i Kara Boğa	18	-	-

Yukarıdaki tabloda listelenen köy ve mezralar dışında 1577 yılında Karahisar-ı Demirli'ye bağlı meskûn olmayan mezralar da bulunmaktaydı. Bunların bir kısmı zaman içerisinde tamamen terk edilip ortadan kaybolurken bir kısmının sonraki dönemde gelişimini sürdürerek köye dönüşmüş olduğu muhakkaktır. Bununla birlikte 16. yüzyılın sonlarında timar sisteminin önemini yitirmesi dolayısıyla bölgede yeni tahrir yapılmamış olması söz konusu kırsal yerleşimlerin gelişimlerini takip etmemizi güçleştirmektedir.

Karahisar-ı Demirli Nahiyesindeki kırsal yerleşimlerin tamamını detaylı şekilde ele almak bu çalışmanın sınırlarını aşacak niteliktedir. Ancak nahiyedeki bazı köylerin yakından incelenmesi nahiyedeki yerleşim tarihinin anlaşılması açısından önemlidir. Bu bağlamda değinilecek ilk köy Karahisar-ı Demirli nahiyeye merkezine yaklaşık 4 kilometre uzaklıktaki Üyük'tür. Günümüzde Alacahöyük olarak anılan köy, 1522 yılında İmad Mezrası olarak kaydedilmişti. Bu tarihte meskûn nüfusun bulunmadığı mezra, Karahisar-ı Demirli'nin Kazancı Mahallesi sakinleri tarafından ziraat edilmekteydi (TTd 444, s.307). 1577 tarihinde Karye-i Üyük adıyla karşımıza çıkan köy için ilgili tahrir defterinde yapılan açıklamada köyün sakinlerinin "Karahisar'dan göçüp bu mezrayı şenlendirdikleri" ve Karahisar'da ekilecek arazileri bulunmakla birlikte bu köyde mütemekkin oldukları ifade edilmektedir (TTd.54, s.248a). Bu tarihte Alacahöyük'te vergiden muaf bir körün yanı sıra, 33'ü mücerred, 21'i caba ve 7'si nim, 5'i bennak resmi ödeyen 67 nefer bulunuyordu. 1577 yılında Alacahöyük'ün yaklaşık nüfusu $67 \times 4 = 268$ kişi olarak tahmin edilebilir. Üyük veya Alacahöyük Köyünde ikamet edenlerin Karahisar-ı Demirli'nin merkezinden göç ederek buraya yerleşmiş olmaları, çoğu yerleşimde nüfusun önemli ölçüde artış gösterdiği 16. yüzyılda nahiyeye merkezindeki nüfusun neden azaldığına ilişkin kısmi bir açıklama sunmaktadır.

Nahiyeye ismini vermiş olabileceği düşünülen Demir Ziyareti Köyü (günümüzde Demirşeyh Köyü), 1577 yılında bölgedeki en büyük kırsal yerleşimlerden birisi konumundaydı. 1522 yılında 42'si mücerred (bekâr) toplam 119 vergi neferinin bulunduğu bir köyken 1577 yılında 130 mücerred, 60 caba, 18 nim, 15 bennak ve 8 çift resmi ödeyen toplam 232 vergi neferi barındırıyordu. Köyde bu tarihte ayrıca "an evlâd-ı Demür" başlığı altında vergiden muaf 28'i mücerred ve 14'ü müzevvec toplam 42 nefer bulunuyordu. 1577 yılında Demir Ziyareti Köyündeki toplam nüfusun 1000'i bulabileceği tahmin edilebilir. Bu noktada köyde Zaviye-i Ziyaret-i Demir adını taşıyan bir zaviyenin ve aynı isimli vakfın bulunduğu da zikredilmelidir. Söz konusu Zaviyenin meşîhâti; Emir Dede'nin evlatlarından Halil Baba, Mustafa Çelebi, Nefes ve Seydi Ali idi (TTd.54, s.232a).

İnalözü ve Kızılviran Köyleri, 1577 yılında Karahisar-ı Demirli Nahiyesindeki en büyük iki köy konumundaydı. İnalözü Cemaatinin meskûn bulunduğu köy 1577 yılında köprücük kaydedilerek Karahisar Nahiyesinde Kızılırmak köprüsünün tamir ve bakımından sorumlu olup II. Bayezid'in fermanı ile avarız ve divaniyyeden muafardı (TTd.54, s.232a). İnalözü'nde 1456 yılında 83, 1522 yılında 115 ve 1576 yılında ise 152'i mücerred olmak üzere toplam 274 nefer

bulunuyordu. İnalözü'nün 1577'deki toplam nüfusunun 1100'e yakın olabileceği tahmin edilebilir. İnalözü Köyüne yakın bir bölgede olduğu anlaşılan Acemi Köyü de 1577 yılında köprücü kaydedilmiş İnalözü gibi avarız ve divaniyyeden muaf tutulmuştu. Acemi Köyünde bu tarihte 40'ı mücerred olmak üzere 83 vergi neferi bulunuyordu ve köydeki toplam nüfus muhtemelen 250'ye yakındı. Söz konusu köy, ilerleyen yıllarda isminin değişmesi veya ortadan kalkması dolayısıyla günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte 1577 yılında Kızılırmak nehrinde yaptıkları kayıkla taşımacılık dolayısıyla yılda 700 akçe vergi ödeyen Acemi Köyü, muhtemelen Kızılırmak kıyısında yer alıyordu (TTd.54, s.233b).

Kızıl Viran Köyü, 1576 yılında Karahisar-ı Demirli nahiyesindeki en kalabalık köy olmanın yanı sıra günümüzde Çorum'un Uğurludağ ilçesinin merkezini oluşturması dolayısıyla da tarihsel anlamda önem kazanmaktadır. Köy 1456, 1522 ve 1577 yıllarındaki tahrir defterinde Sunkatay Köyü ile birlikte kaydedilmiştir. Bilhassa son tarihte her iki köyün nüfusunun toplamının bir arada verilmesi 1577 yılında Sunkatay'ın Kızıl Viran'ın bir mahallesi konumunda olduğunu düşündürmektedir. Kızıl Viran ve Sunkatay Köylerinde bu tarihte 155'i mücerred olmak üzere 276 vergi neferi bulunmaktaydı. Aynı tarihte Karahisar-ı Demirli Nahiyesinin merkezindeki Kadı ve Kazancılar mahallesinde 72'i mücerred olmak üzere toplam 184 neferin meskûn olması yukarıda haklarında bilgi verilen Demir Ziyareti, İnalözü ve Kızıl Viran Köylerinin çalışmaya konu olan dönemdeki büyüklüğünü göstermektedir.

Vakıflar ve İktisadi Yaşam

Türk-İslam şehirlerinde sosyal hayatın önemli bir parçasını vakıflar oluşturmaktadır. Bu bağlamda Karahisar-ı Demirli Nahiyesinde kurulan çeşitli vakıflar olduğu gibi gelirlerinin bir kısmı Karahisar'daki köylerden sağlanan ancak Çorum Sancağının farklı bölgelerinde veya Amasya gibi bölgelerde kurulan vakıflar da bulunmaktadır. Söz konusu vakıfların bir kısmı Selçuklu ve Beylikler dönemlerinde bina edilmişken bazılarıysa Osmanlı devrinde kurulmuştur. Bir kısım vakıfların ise bölgedeki tekke ve zaviyeler çevresinde kurulması ve devamında bu tekkeler çevresinde köyler oluşması yönünden son derece önemlidir.

Karahisar-ı Demirli'deki vakıfların geliri büyük ölçüde vakıf sahibi kimselerin vakfettiği topraklardan gelmektedir ve bu bağlamda vergilendirme yöntemi olarak uygulanan *mâlikâne-divanî* sistem bölgedeki iktisadi yapıyı anlamlandırmak açısından önemlidir. Kaynağını Anadolu Selçuklu ve Beylikler döneminden aldığı kabul edilen *mâlikâne-divanî* sistem Osmanlı belgelerinde "iki başlı", "iki baştan" (Genç, 2013, s.518) veya "divanî timar" gibi adlandırmalarla anılmaktadır (TTd.54; TTd. 444, Mad 354). Bu sistemde toprağı işleyen reaya devlete ödemekle yükümlü olduğu bütün vergileri ve hakları *divanî* ismiyle doğrudan devlete veya orada devleti temsil eden sipahiye ödemekteydi. Bu haklar ve vergilere; toprağın verimiyle bölgede uygulanan vergi oranlarına bağlı olarak mahsulün onda birinden yarısına kadar artabilen toprak vergisiyle çift, bennak, caba, gerdek, tapu, ağnam şer'i ve örfi bütün vergiler girmektedir. *Mâlikâne* hissesi ise bölgenin feodal geçmişiyle alakalı bir terim olup yerel aristokrat ailelerin toprak üzerindeki mülkiyet hakkıyla alakalıydı. *Mâlikâne* hissesine sahip vakıf veya mülk sahipleri, toprak üzerinde yaşayan reayadan bir çeşit toprak kirası kabilinde genellikle mahsulün (bağ, bahçe, bostan, kovan, hububat ve değirmen resminin) beşte, yedide veya onda bir oranında resim almaktadır. Buna göre *mâlikâne-divanî* sistem uygulanan bölgelerde her köyün biri *mâlikâne*, diğeri ise *divanî*sine tasarruf eden iki sahibi bulunmaktaydı. Köylü yetiştirdiği mahsulden onda bir oranında *mâlikâne* hissesini toprak sahibine verirken ayrıca onda bir veya beşte bir olarak değişen *divanî* hissesini ise sipahiye yani devlete ödüyordu (Barkan, 1980, s.154-155).

Çorum Sancağının da içerisinde olduğu Rum Vilayetinde yaygın olarak uygulanan *mâlikâne-divanî* sistemde toprak sahipleri genellikle toprak üzerindeki haklarını genellikle vakfa dönüştürmüşlerdi. Dolayısıyla çoğunlukla vakıf mütevellileri tarafından toplanan *mâlikâne hisseleri* vakıf şartlarına uygun olarak sarf ediliyordu. *Mâlikâne* gelirleri Karahisarın köylerindeki çeşitli tekke-zaviyelerle Çorum, Osmancık ve Amasya gibi kasabalardaki cami, han, hamam ve mevlevihane gibi yapıların ihtiyaçları için harcanıyordu. *Malikâne* gelirleri vakfedilebildiği gibi varisler arasında bölünebiliyor ve aynı zamanda alınıp satılabiliyordu. Dolayısıyla Karahisar-ı Demirli'deki *Malikâne* hisselerini ellerinde tutan kamu vakıfları veya şahıs vakıfları ile tekke ve zaviyelerin ellerinde tuttukları *malikâne* hisseleri ve gelirlerinin oranı ve miktarı dönem içerisinde değişiklik göstermekteydi (İslamoğlu, 2010, s.166-167).

Karahisar-ı Demirli Nahiyesinde çok sayıda vakıf bulunmakla birlikte Deniz Hacı/Şeyh Deniz ve Abdalbodu Köylerinin tekke ve zaviyeler çevresinde kurulmuş olmaları dolayısıyla üzerlerinde ayrıca durmak gerekmektedir. Mad 356 numaraları 1456 tarihli tahrir defterinde her ikisi de "zaviye" ismiyle kaydedilmişlerdi. Şeyh Deniz Zaviyesinde bu tarihte 3 zaviyedarın yanı sıra 24 vergi neferi bulunurken mezra statüsünde olan Abdalbodu veya Etrakboduda ise bir imam, sekiz derviş ve beş de vergi neferi bulunuyordu (Mad 354, s.208-227). 1522 yılında, Deniz Hacı Vakfı Zaviyesinin bulunduğu mahal "karye" statüsüne yükselmişken Abdalbodu Vakfı Zaviyesi'nin kurulu olduğu alan halen Seyfele Köyüne bağlı bir mezra idi (TTd. 444, s.313-329). 1577 yılına gelindiğinde her iki vakfın ve mahalın statüsü aynıken Abdalbodu'nun bağlı olduğu Seyfele Köyü nahiyedeki en büyük kırsal yerleşimlerden birisi konumundaydı. Bununla birlikte Abdalbodu Mezrası ilerleyen yıllarda köy statüsüne yükselmiştir ve günümüzde Yenihayat ismiyle Çorum Merkez'e bağlı olarak yaşamaya devam etmektedir. Denizhacı veya Şeyh Deniz Köyü ise günümüzde Denizköy ismini taşımakta olup yine Çorum'un Merkez ilçesine bağlıdır.

Tahrir Defterleri, Karahisar-ı Demirli'ye bağlı bazı köylerin mâlikâne gelirlerinin diğer kazalardaki çeşitli tekke ve zaviyelere vakfedildiğini de göstermektedir. Bu bağlamda zaman içerisinde bazı köylerin mâlikâne gelirleri bölgedeki en önemli ziyaret yerlerinden biri olan Abdal Ata Zaviyesine vakfedilmişti. Çorum Sancağına bağlı Yakacık Köyü'nde kurulan Abdalata Zaviyesi Karahisar-ı Demirli'ye oldukça yakın bir yerdedi. Muhtemelen bunun da etkisiyle Kilise Köyü ve köye bağlı mezraların mâlikâne gelirleri Abdalata Zaviyesine vakfedilmişti (Mad 354, s.231; TTd. 444, s.312; TTd. 54, s.243). Kilise Köyü'nün yanı sıra Gazi Divanı (Arife Gazili?) ve Yamadı Divanı'nın (Büyük Erikli) mâlikâne gelirleri de yine Abdal Ata Zaviyesine vakfedilmişti (Mad 354, s.231; TTd. 444, s.312).

Sonuç

Osmanlı idari taksimatında Çorum Sancağına bağlı bir nahiyeye konumundaki *Karahisar-ı Demirlü* bugüne ulaşmamış bir tarihsel yerleşimdir. Karahisar-ı Demirlü Nahiyesinin kapladığı idari alan Çorum ile Sungurlu, Alaca ve Uğurludağ ilçelerinin ortasına denk gelmekteydi. Nahiyeye merkezindeki yerleşimin ortadan kalksa da nahiyeye bağlı köyler günümüzde Çorum, Alaca, Sungurlu, Boğazkale ve Uğurludağ ilçelerine bağlı olarak yaşamaya devam etmektedir.

Bununla birlikte nahiyedeki köylerin tamamı günümüze ulaşmamış ve bazıları dönem içerisinde kaybolmuştur. Karahisar-ı Demirli Nahiyesine bağlı olup günümüze kadar ulaşan köylerin bir kısmı nahiyenin en eski tarihli tahrir defterinden itibaren kesintisiz bir yerleşim özelliği gösterirken bazı köyler ise mezraların büyümesi sonucunda veya bir takım zaviyeler veya İnallı,

Karakeçili, Avşar ve Uluyörük gibi konargöçer taifelerin çevresinde gelişerek kurulmuştur. Bu köyler günümüzde Çorum'un merkez ilçesi ile Alaca, Sungurlu, Uğurludağ ve Boğazköy ilçeleri sınırları içerisinde yer almaktadır.

Karahisar-ı Demirli bölgesi engebeli bir arazi olması ve hayvancılığa elverişli coğrafyası dolayısıyla büyük ölçüde konargöçer Türkmen kitleler tarafından iskân edilmiştir. Bölgede ayrıca çok sayıda zaviye ve vakıf bina edilirken nahiyedeki bir kısım köyler söz konusu zaviyeler çevresinde gelişmişlerdir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mad.d.00354*, (Çorumlu Mufassal Defteri). (BOA Mad 354).

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, T.T.d.0444, (928 Tarihli Çorum Defteri). (TKGMA TTd 444).

Yayımlanmış Kaynaklar

387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530) II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:36, Ankara 1997. (BOA 387).

H.984 (M.1576/1577) Tarihli ve TKG.KK.TTd.54 Numaralı Defter-i Mufassal-ı Liva-i Çorum, (2 Cilt), T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Arşiv Dairesi Başkanlığı, Yayın No: 8, Ankara 2014.

Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud. (2000). *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Anonim Selçuknâme (Tarîh-i Âl-i Selçuk) (2014). Haz. Haill İbrahim Gök, Fahrettin Çoşguner, Ankara. Atıf Yayınları.

Âşıkpaşazâde. (2013). *Âşıkpaşazâde Tarihi*, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Esterâbâdî, Aziz b. Erdeşir-i. (2014). *Bezm ü Rezm (Eğlence ve Savaş)*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Eflâkî, Ahmed. (2012). *Ariflerin Menkıbeleri*, Çev. Tahsin Yazıcı, İstanbul, Kabcacı Yayınevi.

Evliya Çelebi. (2016). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, C. 2, Yapı Kredi Yayınları.

Gelibolulu Mustafa Ali. (2016). *Mirkâtü'l-Cihad*, Haz. Ali Akar, Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hoca Sadeddin Efendi. (1979). *Tacü't- Tevarih*, Ankara. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kaya, G. (1998). "Beypazarılı Ma'azoğlu Hasan'ın "Feth-i Kal'a-i Selâsil" Hikâyesi" *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 8, s. 89-116.

Neşrî, Mevlana Muhammed. (2013). *Cihânnümâ*, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Diğer Kaynaklar

- BARKAN, Ö. L. (1980). "Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: Malikâne- Divânî Sistemi", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları. ss.151-230.
- BAYKARA, T. (1990). *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- BİTTEL, K. (1955). "Karahisar Demirci (Kalehisar)" Funde im östlichen Galatien, *Istanbulen Mitteilungen*, s. 33-41.
- BULDUK, Ü. (1991). "16. Yüzyılda Çorum Sancağının İdari Yapısı", *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Çorum Sempozyumu Tebliğleri*, 26-27 Temmuz 1991, Uluslararası 11.Çorum Hitit Festivali, ss.19-56.
- ERGENÇ, Ö. (1981). "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler". *VIII. Türk Tarih Kongresi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, I: 1265-1274.
- GENÇ, M. (2003). "Mâlikâne- Divanı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.27, ss.518-519.
- HAMİLTON, J. W. (2013). *Küçük Asya*, Çev. Kasım Toraman, Midas Kitap, Ankara.
- IRKIÇATAL, E. (2004). *16. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Açından Budaközü Kazası*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- İSLAMOĞLU, H. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KARAMAĞARALI, H. (1965). Çorum Ulu Camiindeki Minber, *Sanat Tarihi Yıllığı*, Temmuz 1965, s.120-142.
- KÖSEOĞLU, N. (1939). "Tarihte Çorum Köyleri ve Paşaköy ile Sakız Divanı", *Çorumlu Dergisi*, S.2/15, ss. 5-13.
- ÖZ, M. (1991). "15 ve 16. Yüzyıllarda Çorum Sancağı: Nüfus-İktisadi Hayat", *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Çorum Sempozyumu Tebliğleri*, 26-27 Temmuz 1991, Uluslararası 11.Çorum Hitit Festivali, ss.5-18.
- ÖZ, M. (1999). *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ÖZ, M. (2020). "XVII. Yüzyılda Anadolu'nun Demografi Tarihi: Kaynaklar ve Problemler", *Osmanlı Tarihi Üzerine II: İnsan, Toplum, Ekonomi*, Cedit Neşriyat, Ankara. ss.141-155.
- ÖZEL, O. (1999). "17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avârız Defterleri", *XII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler III*, Ankara. ss.735-743.
- ÖZCAN, K. (2008). "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri II: Karahisarlar", *Milli Folklor*, Yıl 20, Sayı 77, ss.89-101.
- TUNCEL, M. (2001). "Karahisar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, Cilt 24. ss.416-418.

Çorum Tarihi Coğrafyasına Katkı: Karahisar-ı Demirli Nahiyesi'nde Nüfus ve Yerleşim

YAĞLI, A. R. (2022). "Hülâgû Han'dan Emîr Timur'a Anadolu Tatarları", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

YAZAR, H. (2016). "16. Yüzyıl Çorum Nahiyesi'nde Nüfus ve Yerleşim Özellikleri", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 9, Sayı 2, Aralık 2016, ss. 1089-1110.

EKLER

Ek-1. Karahisar-ı Demirli Kalesinin Konumlandığı Trakit Kaya ve Kalenin Günümüze Ulaşan Kalıntıları.

Ek-2. Karahisar-ı Demirli Kalesinin Kalıntıları

Ek-3. Karahisar-ı Demirli Kalesinin Kalıntıları

Çorum Tarihi Coğrafyasına Katkı: Karahisar-ı Demirli Nahiyesi'nde Nüfus ve Yerleşim

Ek-4. 1530 Tarihinde Çorum ve Karahisar-ı Demirli (BOA 387)

1530 TARİHİNDE ÇORUMLU LİVASI

EXTENDED ABSTRACT

Karahisar-ı Demirli District is a historical settlement located in the area between modern-day Çorum and Sungurlu, with only various remnants of structures such as a fortress, caravanserai, bathhouse, and madrasa reaching the present day from the district's centre. These remnants, dating back to the Seljuk and Emirates Periods, indicate the region's importance in the Middle Ages. After coming under Ottoman rule, the district centre became a modest settlement, and while it was of a comparable size to other districts in the Çorum Sanjak in 1456, it became relatively smaller by 1577. Data from tax registers indicate a significant increase in population in the Çorum Sanjak and other districts between 1456 and 1577, while the population growth in Karahisar-ı Demirli remained limited. Similarly, the number of neighborhoods in the Karahisar-ı Demirli district centre remained the same between 1456 and 1577, indicating no increase during this period. In this context, it is important to note that the primary source of the study, the tax registers or *tahrirs*, differs in character from modern population registers, as they primarily record household heads who would pay taxes rather than providing total population data. However, tax registers also contain data that can be useful for demographic and settlement studies.

It is understood that Karahisar-ı Demirli, one of the most important fortresses in the region during the Middle Ages, lost its military significance during the Ottoman period, leading to the abandonment of the surrounding settlement over time. During the period under study, there was an increase in the number and population of rural settlements such as villages, hamlets, and seasonal pasture settlements, indicating different transformations between the district centre and rural settlements. Indeed, while the population of the Karahisar-ı Demirli district centre either decreased or partially maintained between 1456 and 1577, the numbers and populations of rural settlements in the district increased significantly during this period. Some settlements recorded as villages in the 1456, 1522, and 1577 tax registers have expanded to become district centres today. Similarly, various settlements recorded as hamlets in tax registers have evolved into villages over time, maintaining their existence to the present day. These villages, with the disappearance of the Karahisar-ı Demirli district, became linked to neighbouring settlements with ancient histories such as Çorum, Alaca, and Sungurlu, which became districts during the Republican period, as well as centres like Uğurludağ and Boğazköy.

The study not only addresses the population of Karahisar-ı Demirli but also examines the emergence and development of settlements in the region. It is observed that some settlements emerged around tekkes and zaviyes (Sufi lodges). As these tekkes established endowments and created a significant economy, they attracted more people, leading to the formation of villages around them. A similar development is seen concerning nomadic tribes in the district as well. Between 1456 and 1577, numerous tribes were present in the Karahisar-ı Demirli district, and some of them transitioned to settled life, establishing villages or hamlets that often bear their names, as evidenced by tax registers. The predominantly mountainous and rugged terrain of the Karahisar-ı Demirli district likely encouraged these nomadic tribes to settle in the area as they required pastures for their livestock. The fact that some settlements in the district are named after pastures and winter quarters further indicates the prevalence of animal husbandry in the region.

Another aspect discussed in the study is the tax system applied in the region. The timar system was implemented in the Çorum Sanjak and Karahisar-ı Demirli, but unlike the empire-

wide practice, the tithe tax (öşür) collected from grains was levied at twice the rate in the region. While half of the tithe tax, known as the divani share, was collected by the timar-holder sipahis (cavalrymen) in the region, the other half, known as the malikâne share, was collected by a series of aristocratic families with origins dating back to the Seljuk period. The shares of malikâne were largely endowed by the heirs of these families, and the taxes collected were primarily managed by several endowments. While these endowments contributed to the region's economic life, the reaya (peasant population) likely did not appreciate paying double tithe taxes. However, the tax registers, which form the primary source of the study, do not provide information on the difficulties in collecting these taxes.